

ЛЮДМИЛА ЧЕРЕДНИК
(Полтава)

КОНЦЕПТ „СПОКІЙ” У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ М. БУЛГАКОВА ТА О. ПУШКІНА

Ключові слова: концепт, категорія, тема, мотив, образ.

Творчість відомого російського письменника М.Булгакова багатогранна й різностороння. На цьому неодноразово наголошували у своїх наукових дослідженнях такі відомі булгакознавці, як І.Белза, І.Галинська, В.Лакшин, Б.Соколов, М.Чудакова, О.Ніколенко, Е.Проффер, К.Райдел та багато інших. Дослідники відзначають, що на сторінках творів М.Булгакова неодноразово присутній концепт „спокій”, який має оригінальну інтерпретацію та багато спільного з потрактуванням цього поняття у творчій спадщині О.Пушкіна. Адже відомо, що великого російського поета М.Булгаков уважав справжнім майстром, у якого слід учитися всім наступним поколінням письменників.

Зазначимо, що для М.Булгакова характерним є досить своєрідне тлумачення цієї філософської категорії. У письменника вона асоціюється з поняттям „гармонія”. У такому баченні даної проблеми чітко простежується близькість до пушкінської концепції поняття спокою, яку він виклав у своїх творах. Цей факт не є випадковістю, урахувавши той величезний вплив, що мав російський поет на формування М.Булгакова як митця.

На думку дослідників (Кисельова Л.Ф., Лотман Ю.М.), для О.Пушкіна концепти „спокій” і „гармонія” були напрочуд близькими. Ю.М. Лотман у своїй монографії зазначав, що російський поет убачав у гармонії „не пастораль, не безтурботну ідилію, а складноструктурне утворення, що пов’язане з протилежними, контрастними початками, контрапунктом вираження міри й ладу через подолання розладу” [5, с.71]. Життя, як уважав класик літератури ХІХ століття, – це складне переплетення позитивного й негативного, добра й зла. Відомий російський поет В.Ходасевич у промові про Пушкіна наголошував, що „і добро, і зло були для Пушкіна складовими частинами того прекрасного, що зветься світом” [10, с. 203]. У боротьбі цих двох протилежних сил досягається істина, досягається гармонія, без якої неможливе ні життя, ні мистецтво.

Зазначимо, що тема спокою присутня в багатьох творах О.Пушкіна. Так, у вірші „19 октября” („Роняет лес багряный свой убор...”) (1825) поет пише:

*Пора, пора! душевных наших мук
Не стоит мир; оставим заблужденья!
Сокроем жизнь под сень уединенья! [8, т.2, с.55].*

Поезія, датована 1825 роком, сповнена відчуттям втоми від життєвих негараздів, прагненням до усамітнення, що принесе бажаний спокій. Вірш написано у традиційний день зібрання ліцеїстів Царськосільського ліцею, але похмурі настрої твору пояснюються трагічними обставинами в історії Росії, пов’язани з декабристським рухом. Серед молодих повстанців були й друзі Пушкіна, а доля їх, як відомо, виявилася досить тяжкою: одних повісили, інших назавжди заслали до Сибіру.

Або в іншому вірші „Пора, мой друг, пора!” (1834) читаємо:

*Пора, мой друг, пора! покоя сердце просит –
Летят за днями дни, и каждый час уносит
Частичку бытия, а мы с тобой вдвоем
Предполагаем жить.... И глядь – как раз умрем.
На свете счастья нет, но есть покой и воля... [8, т.2., с.236].*

Настрій вірша теж доволі сумний і пов'язаний з мотивами розчарування, душевної втоми, розумінням тлінності існування, швидкоплинності людського життя, прагненням спокою, що асоціюється в ліричного героя з волею. Як відомо, під волею О.Пушкін розумів духовну незалежність, свободу мислення та творчості.

У романі „Свєгеній Онегін” теж має місце мотив спокою. Так, у тексті першого розділу в І строфі є такі рядки: „Придет ли час моей свободы? Пора, пора! – зываю к ней...” [8, т.4, с. 24]. Вони стосуються розповіді про головного героя роману Свєгенія Онегіна, яким оволоділа нудьга і хандра. Він утомився від життя, переситився ним, йому хочеться щось змінити, але він не знає, що саме. Онегін прагне спокою, який для нього є свободою від умовностей світського життя.

Слід зазначити, що спокій для О.Пушкіна асоціювався не зі смертю, а з пошуками гармонії як у світі, так і в душі окремої особистості. Такою ж була і позиція М.Булгакова, який уже в інший історичний період намагався віднайти відповіді на вічні питання буття. Для його творів характерними були настрої тривоги, передчуття примарного і незрозумілого майбутнього, болісні пошуки відповідей на питання, як жити у новій радянській дійсності.

Саме такі мотиви визначають філософський зміст першого роману М.Булгакова „Біла гвардія”. Автор писав, що у цьому творі він дав „зображення інтелігентсько-дворянської сім'ї, волею неспорушної історичної долі кинутої у роки громадянської війни у табір білої гвардії в традиціях „Війни і миру”. Таке зображення цілком природне для письменника, кровно пов'язаного з інтелігенцією” [3, с. 447]. Його улюблені герої – Олексій Турбін, Олена, Миколка, полковник Най-Турс, Ларіосик – намагаються розібратися у всьому, що відбувається в їхньому рідному місті, у жорстоких умовах зберегти честь, віру в добро і справедливість, чисті стосунки між людьми. Для них спокій нерозривно пов'язаний зі „старим світом”, утіленням якого у романі є їхній дім з „кремовими шторами”, „бронзовою лампою под абажуром”, „мебелюю из красного бархата”, „кроватью с блестящими чашечками”, „потертыми коврами”, найкращими у світі шафами з книгами, „пахнущими таинственным старинным шоколадом, с Наташей Ростовою, Капитанскою дочкою” [1, с.118]. Вибір книг, на нашу думку, не є випадковим. Адже у творах Л.Толстого й О.Пушкіна „добрі почуття” – довіра до життя, любов до світу, людей – торжествують над злом і хаосом. О. Пушкін та Л.Толстой, а також їхні твори виступають у „Білій гвардії” символами вищих духовних цінностей „старого світу”, протиставленими тій „смути”, що має їх відмінити і знищити. Вони є „частиною норми, без якої не мислиться життя” [9, с. 274]. Булгаков з боєм пише про загибель культури минулого, що асоціюється у нього із загибеллю моральних норм суспільства.

Незважаючи на трагічні колізії у долі героїв, фінал роману має оптимістичне звучання. У кінці твору виникає образ чистої небесної синяви, вкритої мірадами зірок. „Все пройдет. Страдания, муки, кровь, голод и мор. Меч исчезнет, а вот звезды останутся, когда наших тел и дел уже не останется на земле. Нет ни одного человека,

который бы этого не знал. Так почему же мы не хотим обратить свой взор на них. Почему?" [1, с. 438]. Як відомо, зорі завжди були символом високих ідеалів, мрії. Останні рядки роману „Біла гвардія” співзвучні епopeї Л.Толстого „Війна і мир”. У М.Булгакова тема зірок є втіленням вічності, яка протистоїть дрібницям людського життя. Високе й урочисте звучання завершального акорду „Білої гвардії” символізує причетність людини до вищих, божественних законів буття. М.Булгакова глибоко хвилювало питання про те, чому люди порушують вічні закони моралі і тим самим уносять у життя дисгармонію. На думку письменника, люди мають прагнути не до насильства, а до примирення, забуття образ, всепропшення, що приведе до відродження любові й добра у кожному з нас, отже, і в усьому світі.

Відомо, що МХАТ зацікавився романом М.Булгакова і запропонував авторові зробити з нього п'єсу. За мотивами роману письменник написав драматичний твір, відомий у двох редакціях (1925), третя (1926) суттєво відрізняється від двох перших, і саме вона й одержала назву „Дні Турбіних”.

У п'єсі порушуються глибокі морально-етичні та філософські питання: честі, обов'язку, вірності присязі, батьківщині, високим ідеалам. Герої твору проходять через тяжкі моральні й фізичні випробування, зради, тривоги й негаразди, але, незважаючи на все, шукають спокою. Недарма Ларіосик говорить: „А ведь наши искренние души так жаждут покоя” [2, с. 24].

На думку дослідників творчості М.Булгакова (М.Петровського, Л.Яновської), спокій займає одне з найвищих місць у системі цінностей М.Булгакова, оскільки „болезни, тревоги и оружие человек воздвиг, сам того не зная, для одной лишь цели – охранять человеческий покой и очаг. Из-за чего другого воевать ни в коем случае не следует” [2, с. 427].

Як зазначає літературознавець М.Петровський, ідея спокою для М.Булгакова „включает в себе понятия динамичное, творчо орієнтоване у майбутнє” [7, с.34]. Це частина органічного циклу життя і смерті, ідеальна умова людського існування. Це та гармонія у душі та світі, до якої прагнуть герої п'єси. Але дійсність інша: вона знищує спокій, розриває гармонію, розлучає людей, сіє смуток, гіркі переживання, горе, смерть.

У фіналі п'єси всі герої збираються разом у різдвяну ніч. Правдиво лунають слова Ларіосика: „Мы встретились в самое трудное и страшное время, и все мы пережили очень, очень много...” [2, с. 75-76]. Вони стосуються всіх героїв, бо „утлый корабль” їхніх долі „долго трепало по волнам гражданской войны” [2, с. 75]. Головне те, що вони всі разом у святкову різдвяну ніч, і це, мабуть, найголовніший підсумок пережитого. Образ різдвяної ялинки має у п'єсі символічний зміст і сприймається як надія на духовне відродження. Це час підбиття певних підсумків для кожного з героїв і зародження нових планів на майбутнє. Але яким воно буде? Хочеться сподіватися на краще, але далекі постріли, що лунають у фіналі п'єси, викликають тривогу. „Большевики идут” [2, с.75], – констатує Мишлаєвський. І всі розуміють, що це початок невідомого. Для Студинського – це епілог, а для молодого Миколки „сегодняшний вечер – великий пролог к новой исторической пьесе” [2, с. 75].

Герої п'єси М.Булгакова прагнуть до гармонії, але вона відсутня в сучасному світі. Єдиним символом гармонії залишається дім Турбіних. Як зазначає Ю.Лотман, М.Булгаков продовжує пушкінську традицію у сприйнятті дому „как сферы життя, природного простору для особистості” [6, с. 30]. Він сприймається як корабель, кинутий у штормове море. Булгаковські герої прагнуть протиставити зовнішньому розладу „нового світу” непорушні моральні цінності „старого світу”, представником якого є

і сам автор. На думку багатьох дослідників (Ю.Бабичева, А.Корабльов, М.Чудакова), „Біла гвардія” – це інтелектуальна п’єса з чіткою тезою: біла гвардія пішла назавжди. Цей твір став своєрідним прологом п’єси „Біг”, у якій показано остаточний кінець „білого” руху.

У п’єсі „Біг” М.Булгаков досліджує питання про те, що могло б бути з героями, якби вони якимось дивом урятувалися б і виїхали за кордон. Письменник вивів своїх героїв за поріг „дома с кремowymi шторами” і занурив у хаос життєвого потоку, який стрімко несеться у невідоме.

Життя зіграло з героями безглуздий жарт, вони розчаровані, розгублені, безсилі що-небудь змінити. Вони програли все: Крим, Росію, тисячі людських життів, своє щасливе минуле. Їхні долі – це трагедії безцільно прожитого життя, даремно витрачених сил і можливостей. М.Булгаков розвінчує безумство життя емігрантів, але разом з тим і зображає глибоку трагедію еміграції. Найстрашніше, на думку автора, що людина не в змозі нічого змінити, тому всі герої п’єси приречені.

Деякі з них ще намагаються щось пережити. Так, Голубков і Серафима вирішили повернутися в Росію. Вони більше не можуть залишатися у Константинополі. „Серафима. Я хочу опять на Караванную, я хочу опять увидеть снег! Я хочу все забыть, как будто ничего и не было!” [2, с. 276].

Вулиця Петербурга стає для героїні символом спокою, якого вона не відчуває в еміграції. І хоча подальша доля героїв не відома, але у момент написання п’єси – 1928 рік – стає зрозумілим, що чекає на Голубкова і Серафиму в Росії.

Інші персонажі вже не здатні зробити щось подібне, оскільки не бачать подальших перспектив. Тому й стає вічним блукачем, „летючим голландцем”, приреченим жити без батьківщини, генерал Чарнота. Люська обирає життя у Парижі з нелюбим, але багатим чоловіком.

Найтрагічнішою є доля іншого героя – генерала Хлудова. Він вирішив повернутися у Росію, оскільки життя без батьківщини означає для нього духовну смерть. Повернення ж загрожувало йому смертю фізичною. Але Хлудов не має спокою, адже розуміє, що за все зроблене слід платити. Не знайшовши виходу з цієї ситуації, він покінчив життя самогубством.

Змістом своєї п’єси М.Булгаков утверджує думку, що соціальні катаклізми, які відбулися в Росії, призвели до порушення гармонії як у світі, так і в житті окремої особистості. А відновити гармонію стає дуже важко, іноді ж зовсім неможливо.

Тема спокою займає значне місце і на сторінках останнього роману М.Булгакова „Майстер і Маргарита”, в якому, як стверджують булгакознавці, знайшли своє логічне завершення всі теми, проблеми, мотиви, що мали місце у ранніх творах письменника.

Зі змісту роману відомо, що головний герой, майстер, працював в одному з московських музеїв. Потім несподівано навіть для себе самого стає письменником, відчувши незгасимий потяг писати, але не заради слави чи грошей, а просто як потребу творити. І в ім’я цього на карту були поставлені кар’єра, кохання і навіть життя. Але молодого літератора гнали звідусіль, він затравлений і самотній. Змучений, зламаний морально, він відмовляється від свого твору, а глибше – від покликання художника: „У меня нет больше никаких мечтаний, и вдохновения тоже нет... ничто меня вокруг не интересует, кроме нее... меня сломали, мне скучно, и я хочу в подвал... Он мне ненавистен, этот роман... я слишком много испытал из-за него” [3, с. 284]. І майстер спалює своє творіння.

Дослідниця Л.Кисельова вважає, що боротьбу в душі майстра слід сприймати як протистояння добра і зла [5, с. 16-17]. А ареною цієї боротьби, як відомо, завжди була література. Майстрові у якийсь момент забракло тієї духовної сили, що була в Іешуа Га-Ноцрі. Булгаковський майстер був земною людиною, можливо, цим можна пояснити його слабкість. Зрадивши свою справу, він не заслуговує на світло, а заслуговує лише на спокій. Так у роман М.Булгакова входить мотив спокою, і пов'язаний він із зустріччю майстра і Маргарити після балу в сатани.

Зі змісту роману відомо, що майстер і Маргарита повернулися у свій підвальчик. Вони багато пережили і щасливі, тому що знову разом. Кохана жінка вдихнула у майстра сили, і він знову став таким, яким був раніше. Майстер перестав усього боятися.

„ – Я ничего и не боюсь, Марго, – вдруг ответил ей мастер и поднял голову и показался ей таким, каким был, когда сочинял то, чего никогда не видал, но о чем наверно знал, что оно было, – и не боюсь, потому, что я все уже испытал. Меня слишком пугали и ничем боле напугать не могут” [3, с. 355].

Як бачимо, герої М.Булгакова здатні боротися за своє кохання, через величезні й тривалі страждання, подолавши все тлінне й суєтне, вони приходять до духовних змін у житті. Попереду їх чекають ще й зміни у фізичному стані: вони помирають у земному житті, але відроджуються для іншого, духовного, в якому й знайдуть довгоочікувану гармонію та свободу.

Тема спокою органічно вилітається і в сюжетні колізії п'єси М.Булгакова „Олександр Пушкін”, присвячену найбільш трагічному періоду життя великого російського поета – його останнім дням, коли хмари над ним особливо згустилися, а події навколо нього набули незворотного характеру. Це дозволило авторові звернутися до своєї улюбленої теми – художник і суспільство, художник і його час. Конфлікт, зосереджений на протиставленні головного героя і того чи тих, хто має над ним владу, у цій п'єсі значно розширюється й набуває гострого драматичного звучання. Уже із самого початку виникає відчуття тривоги, що все більш зростає з кожною новою дією і переростає у трагізм, а персонажі, хоча й не відають про свою долю, але втягнуті автором у фатальний коловорот подій, що стрімко спрямовані до трагічної розв'язки. І в центрі всього, що відбувається, – Олександр Пушкін, незримо присутній у кожній сцені. Можна сказати, що п'єса – це історія останніх страждань і страдницький шлях на Голгофу великого російського поета. Зазначимо, що образ О.Пушкіна у п'єсі М.Булгакова корелює з образами Іешуа Га-Ноцрі та майстром із роману „Майстер і Маргарита”. Типологічні зв'язки між цими образами забезпечуються саме мотивом пошуку спокою та мотивом творчості.

У драматичному творі неодноразово лунають вірші поета, що разом з розповідями про нього інших персонажів, їхніми оцінками й висловами створюють образ Пушкіна. Так, наприклад, пушкінські вірші читає вірний камердинер Микита, який прослужив у Пушкіна тридцять років: „На свете счастья нет...” Да, нету у нас счастья... „Но есть покой и воля...” Вот уж чего нету так нету. По ночам не спать, какой уж тут покой! „Давно, усталый раб, замыслил я побег...” куда побег? Чего он замыслил? „Давно, усталый раб, замыслил я побег...” Не разберу ” [2, с. 497].

Відомо, що у тексті п'єси цитується уривок із вірша О.Пушкіна „Пора, мой друг, пора! Покоя сердце просит...”, написаного у 1834 році:

*На свете счастья нет, но есть покой и воля.
Давно завидная мечтается мне доля –*

*Давно, усталый раб, замыслил я побег
В обитель дальнюю трудов и чистых нег [8, т. 2, с. 236].*

У пушкінському тексті лунає мотив спокою як відхід поета від мирської сусти у світ мистецтва. Цей мотив присутній як у романі „Майстер і Маргарита”, так і в п’єсі „Олександр Пушкін”. Зазначимо, що обидва твори мають однаковий кінець: герої спрямовані у вічність, у якій уже не буде земних тривог і марноти, а будуть панувати краса й гармонія.

Фінал п’єси „Олександр Пушкін” трагічний: Пушкін помер, усі папери поета опечатані, проведено обшук. Але, незважаючи на весь трагізм ситуації, в кінці лунає мотив воскресіння, пов’язаний з пушкінськими віршами „Буря мглою небо кроет...”, які читає шпик Битков. Тобто, над хаосом і злом світу торжествує гармонія справжнього мистецтва, яке здатне протистояти будь-якому насильству і перемогти навіть смерть.

Отже, концепт „спокій”, що займає значне місце у творчості М.Булгакова, веде свій початок від пушкінської традиції. Він тісно пов’язаний з філософською категорією „гармонія”, до якої прагнуть не тільки улюблені герої обох письменників, а й самі автори. Стійкі пушкінські мотиви спокою, краси, волі, актуалізовані у творчості М.Булгакова, допомагають йому в нових умовах соціалістичної дійсності утвердити безсмертя справжнього мистецтва й митця, покликаного одухотворити світ і внести у нього гармонію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Булгаков М.А. Собр.соч.: В 5 т. / М.А.Булгаков. – М. : Художественная литература, 1989. – Т.1. – 1989. – 622 с.
2. Булгаков М.А. Собр. соч.: В 5 т. / М.А.Булгаков. – М. : Художественная литература, 1989. – Т.3. – 1990. – 703 с.
3. Булгаков М.А. Собр. соч. : В 5 т. / М.А.Булгаков. – М. : Художественная литература, 1989. – Т.5. – 1990. – 734 с.
4. Киселева Л.Ф. Диалог добра и зла в романе ”Мастер и Маргарита” / Киселева Л.Ф. // Литературные традиции в поэтике М.Булгакова: межвузовский сборник научных трудов. – Куйбышев, 1990. – С. 15-26.
5. Лотман Ю. Структура художественного текста / Ю.М. Лотман // Лотман Ю. Об искусстве. – СПб. : Искусство, 1998. – С. 14-280.
6. Лотман Ю.М. В школе поэтического слова: Пушкин, Лермонтов, Гоголь / Ю.М. Лотман. – М. : Просвещение, 1988. – 350 с.
7. Петровский М. Мастер и Город: Киевские контексты М.Булгакова / М. Петровский. – К. : Дух і літера, 2001. – 367 с.
8. Пушкин А.С. Полн. собр. соч.: В 10 т. / А.С.Пушкин. – М. : Художественная литература, 1981.
9. Чудакова М.О. Жизнеописание М.Булгакова / М.О. Чудакова. – М. : Книга, 1982. – 495 с.
10. Ходасевич В. ”Четыре звездочки взошли на небосводе” (Речь о Пушкине. Фрагменты о Лермонтове. Стихотворения) / В. Ходасевич // Знамя. – 1989. – № 3. – С. 203-205.

Людмила Чередник

КОНЦЕПТ «ПОКОЙ» В ТВОРЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ
А. ПУШКИНА И М. БУЛГАКОВА

В статье рассматривается вопрос о концепте „покой” в творчестве выдающихся русских писателей А.Пушкина и М.Булгакова. Автор статьи обращает внимание на соотнесенность этого понятия с философской категорией „гармония”, к которой стремятся не только любимые герои обоих писателей, но и сами авторы. Устойчивые пушкинские мотивы покоя, красоты, свободы, актуализированные в творчестве М.Булгакова, помогают писателю в новых условиях социалистической действительности утвердить мысль о бессмертии истинного искусства и художника-творца, призванного одухотворить мир и внести в него гармонию.

Ключевые слова: концепт, категория, тема, мотив, финал.

Lyudmila Cherednik

THE CONCEPT OF PIECE IN THE CREATIVE WORKS BY
M. BULGAKOV AND A. PUSHKIN

This article deals with the concept of „peace” in the creation of outstanding Russian writers A.Pushkin and M .Bulgakov. The author of the article pays attention on correlation this concept with the philosophical category „harmony” which try to get not only the heroes but both writers as well. Steady Pushkin's motives of peace, beauties, freedoms are shown in the creation of M. Bulgakov and they help the author to affirm thoughts about immortality of real art and artist-creator whose aim is to inspire the word and bring the harmony in it.

Key words: concept, category, theme, motive, denouement.

Одержано 17.03.09 р., рскомсндовано до друку 25.08.09 р.